

УДК: 355.424.4

Р. М. Гарат – кандидат історичних наук, заступник
директора з навчально-виробничої роботи
Коломийського економічно-правового коледжу
Київського національного торгового університету

Роль та місце Організації договору про колективну безпеку в системі міжнародних регіональних організацій

*Роботу виконано на кафедрі міжнародних відносин
ЧНУ*

У статті проаналізовано роль та місце Організації договору колективної безпеки (ОДКБ) у системі міжнародних регіональних організацій. Охарактеризовано процес налагодження відносин між ОДКБ і НАТО, ОБСЄ, ГУ(У)АМ, Шанхайською організацією співробітництва, а також вивчено їх перспективи в контексті інтеграційних процесів у військово-політичній та економічній сферах. У висновках наголошено, що перспективи взаємодії з ОДКБ свідчать про наявність широких можливостей для спільних дій, хоча й різною мірою – залежно від характеру й складу членів конкретної організації.

Ключові слова: міжнародні організації, ОДКБ, НАТО, ОБСЄ, ГУ(У)АМ, ШОС, система безпеки, інтеграційні процеси.

Гарат Р. М. Роль и место Организации договора о коллективной безопасности в системе международных региональных организаций. В статье анализируется роль и место Организации договора о коллективной безопасности (ОДКБ) в системе международных региональных организаций. Исследован процесс налаживания партнерства между Организацией договора о коллективной безопасности и НАТО, ОБСЕ, ГУ(У)АМ, ШОС в контексте интеграционных процессов в военно-политической и экономических сферах. В заключении подчеркивается, что перспективы взаимодействия с ОДКБ свидетельствуют о наличии широких возможностей для совместных действий, которые зависят от характера и состава участников конкретной организации.

Ключевые слова: международные организации, ОДКБ, НАТО, ОБСЕ, ГУ(У)АМ, ШОС, система безопасности, интеграционные процессы.

Garat R. M. The Role and Place of the Collective Security Treaty Organization in the International and Regional Organizations. The article analyzes the role and place of the CSTO in the international and regional organizations. The process of partnerships between the Collective Security Treaty Organization and NATO, OSCE, GU(U)AM, SCO in the context of integration processes in the military? political and economic spheres are investigated. In conclusion, the author emphasizes that the prospects for cooperation with the CSTO indicate the existence of opportunities for joint action that will depend on the nature and membership organization.

Key words: international organization, CSTO, NATO, GU(U)AM, SCO, safety system, integration processes.

Постановка наукової проблеми та її значення. Розвиток сучасного світу відзначається глибокими змінами в структурі світового співтовариства, колапсом біполярної системи, змінами на геополітичній карті світу. Усе це спонукало багато країн шукати загублену збалансованість у нових формах колективної безпеки, зокрема інтеграційних організаціях.

Аналіз останніх досліджень із цієї проблеми. Якщо проаналізувати сучасну українську політологічну літературу, то можна переконатися, що запропонованій тематиці не приділяють достатню увагу, за винятком тих моментів, коли це безпосередньо стосується відносин з Україною. Більш активно в цьому напрямі працюють спеціалізовані наукові установи, зокрема Національний інститут стратегічних досліджень та деякі інші. Проблематиці військово-політичних відносин України на пострадянському просторі присвячено статті О. Я. Маначинського і Є. К. Пронкіна «Сучасні військово-політичні відносини України із суміжно-прилеглими державами» [11] й «Україна і військово-політична обстановка у світі» [12]. Якщо говорити про Росію, то тут вищезазначені проблеми вивчаються також цілими науковими інституціями (Російський інститут стратегічних досліджень, Інститут сходознавства, численні інформаційно-аналітичні центри). Випущено чимало публікацій на основі проведених досліджень, найбільш важливі із яких друкувалися в збірнику «Росія и мусульманский мир», який видається Інститутом наукової інформації із суспільних наук Російської академії наук. Серед монографічних робіт особливо хочеться виділити праці російського дослідника Ю. Шишкова [16–17].

© Гарат Р. М., 2011

Формулювання мети та завдань статті. Метою нашої статті є дослідження співпраці Організації договору колективної безпеки з міжнародними організаціями та визначення місця й ролі ОДКБ у системі міжнародних регіональних організацій.

Виклад основного матеріалу й обґрунтування отриманих результатів. Серед організацій, які приділяли та продовжують приділяти пріоритетну увагу розвитку військово-політичних процесів на пострадянському просторі, провідне місце належить Організації Північноатлантичного договору.

Яке місце в розвитку ОДКБ займали й продовжують займати перспективи її співпраці з НАТО? У результаті зацікавлених консультацій із державами-членами з питань зовнішньої політики, безпеки та оборони ОДКБ виробила стратегію свого становлення як міжнародної організації. Ключовим етапом в організаційному та нормативно-правовому становленні ОДКБ як міжнародної організації стало офіційне набуття нею 2 грудня 2004 р. статусу спостерігача в Генеральній Асамблеї ООН.

Актуальність діалогу ОДКБ-НАТО обумовлена тим фактом, що НАТО на Стамбульському саміті зробило офіційну заяву на розподіл з ОДКБ інтересів і діяльності щодо підтримки стабільності й безпеки на території Південного Кавказу та Центральної Азії, які являли і являють собою значну частину зони відповідальності ОДКБ. Із боку російської сторони звучали неодноразові звинувачення, що таке рішення було прийнято в один момент й не узгоджувалося з іншими організаціями та безпосередньо країнами цього регіону.

Зазначимо, що з боку ОДКБ також робилися спроби встановити діалог між структурами, які діяли в одному регіоні. Першу із них здійснено 18 червня 2004 р. на засіданні Ради колективної безпеки ОДКБ у м. Астана, де прийнято Документ про основні напрями співпраці між ОДКБ і НАТО, у якому відзначалися напрями та механізми співпраці двох організацій у сфері регіональної та міжнародної безпеки [1, 9]. Зокрема, ішлося про реалізацію спільних заходів у боротьбі з тероризмом, наркотрафіком, розповсюдженням зброї масового знищення й т. д. 8 липня 2004 р. Генеральний секретар ОДКБ М. Бордюжа направив офіційного листа тодішньому Генеральному секретарю НАТО Я. Схефферу, у яких визначені основні напрями діалогу та відносин Організації договору колективної безпеки з Організацією Північно-Атлантичного договору. Із погляду цілей і мотивації просування діалогу ОДКБ-НАТО із налагодження співпраці, передусім, важливий вибір пріоритетів, зроблений із врахуванням стратегічних інтересів безпеки обох регіональних організацій, які проголосили зонами своєї відповідальності, користуючись термінологією НАТО, геостратегічні простори Центральної Євразії.

Оцінюючи реакцію НАТО на ініціативу ОДКБ, слід констатувати, що в розумінні перспектив співпраці НАТО та ОДКБ на основі заяв окремих експертів і діячів держав-членів НАТО не було одностайності.

РОЗДІЛ III

якому брали участь як держави – члени НАТО, так і держави – учасники програми «Партнерство заради миру» (ПЗМ), був і залишається найбільш придатним місцем для діалогу, на основі чого й слід розвивати подальшу співпрацю між усіма зацікавленими сторонами. А виходячи із того, що держави – члени ОДКБ уже входять до складу РЄАП, то, відповідно, взаємодія з ОДКБ як міжнародною організацією втрачає свою практичну необхідність [13, 2].

Водночас НАТО, зі свого боку, надавало та загалом й продовжує надавати перевагу співпраці з державами ОДКБ на двосторонній основі, однак не на базі діалогу двох рівноправних організацій. Так, колишній держсекретар США К. Райс, яка представляла думку Брюсселя, заявила, що НАТО необхідно одержати більше інформації про ОДКБ, але альянс, як і раніше, «буде віддавати пріоритет двостороннім стосункам» [6, 7]. Зрозуміло, що таким чином Брюссель, а відповідно й Вашингтон мали можливість більш ефективно впливати на політику держав-партнерів, ніж через механізм регіональної організації, центральним ядром у якій виступала Москва, яка, незважаючи на періодами позитивний характер сучасних американо-російських відносин, була та залишається геополітичним конкурентом США.

І ОДКБ, і НАТО на нинішньому етапі переживають процес глибокої трансформації, який передбачає системні перетворення як у військовій та інституціональній, так і в стратегічних сферах. Заради об'єктивності слід зазначити, що процес трансформації ОДКБ багато в чому йде за моделлю, яка немовби наздоганяє та наслідує аналогічні процеси в НАТО.

Цілком очевидно, що спільна співпраця може значно звузити коридори діяльності терористичних груп, шляхи незаконної міграції та наркотрафіку й т. д. Політика втягнення альянсу в спільні з ОДКБ практичні проекти може включати широкий спектр напрямів: організацію спільних військових навчань, миротворчі операції, координацію прикордонних питань по таджицько-афганському кордону, де перетинаються зони відповідальності обох організацій тощо.

Важливе значення для регіональної безпеки мав і Європейський Союз, який упродовж тривалого часу також прагнув знайти свою власну оборонну ідентичність.

У рамках реалізації рішень грудневого 1999 р. саміту ЄС про формування антикризового потенціалу цієї організації і загалом узгодженої платформи з питань зовнішньої політики, оборони та безпеки формувалася військовий складник Євросоюзу. Передусім, це європейські сили швидкого реагування, здатні самостійно проводити операції різного характеру та масштабу (зі встановлення й підтримки миру, надання гуманітарної допомоги, евакуації) як у Європі, так і в прилеглих до неї районах.

Між ЄС та НАТО укладено Договір про військову співпрацю, який передбачав порядок використання сил і засобів Північноатлантичного альянсу в інтересах Євросоюзу при проведенні миротворчих операцій у межах ЄПБО. Перша така військова операція почалася у квітні 2003 р. у Македонії.

Таким чином, ЄС у міру формування своїх військових структур набував і військово-політичного характеру з потенціалом взаємодії з іншими організаціями, які діяли та продовжують діють у сфері безпеки, особливо при плануванні й проведенні заходів, які становили взаємний інтерес. Тим більше, що Євросоюз неодноразово заявляв про свою готовність до консультацій та участі третіх держав в операціях, які проводить ЄС.

На думку автора, цей напрям взаємодії, зокрема між ЄС й ОДКБ, може мати перспективу із врахуванням зацікавленості Євросоюзу розповсюдити свою миротворчу діяльність на Молдову та Південний Кавказ.

Важливою структурою, із якою, на відміну від НАТО і ЄС, у ОДКБ, а до цього в ДКБ установилися досить тісні зв'язки, виступала Організація з безпеки та співробітництва в Європі. Її особливістю став підхід до безпеки як неподільного й усеохоплюючого поняття, яке включало в себе як військово-політичний, так і економічний, екологічний людський вимір.

ОБСЄ виступила ініціатором представлення якісно нових вимог до існуючих міжнародних, регіональних і субрегіональних організацій та об'єднань в умовах розповсюдження у світі тероризму й інших нетрадиційних загроз безпеки. У грудні 2002 р. прийнято Хартію ОБСЄ про запобігання тероризму та боротьбі з ним [7], стали проводитися щорічні конференції ОБСЄ з аналізу проблем безпеки. Росія та США спільно розробили проект документа зі стратегії ОБСЄ щодо протидії загрозам безпеці й стабільності у XXI ст. [8], у якій містився перелік факторів, що загрожували безпеці в новому столітті, і практичний підхід до подолання цих загроз. Цей важливий документ прийнято наприкінці 2003 р.

Відповідно до узгодженої в ОБСЄ Платформи безпеки, яка ґрунтувалася на співпраці, ОБСЄ взаємодіє поряд з іншими організаціями та інститутами, які підтримують принципи Статуту ООН та принципи й зобов'язання ОБСЄ, і з ОДКБ. Представники ОДКБ брали участь у заходах Форуму зі співпраці у сфері безпеки, у розробці таких важливих документів, як уже згадана стратегія ОБСЄ з протидії загрозам безпеці та стабільності у XXI ст., а також для визначення напрямів та організаційних умов майбутньої співпраці.

Так, на семінарі з питань військових доктрин та оборонної політики в регіоні ОБСЄ, який проводився Форумом ОБСЄ зі співпраці у сфері безпеки, однією з основних була доповідь Генерального секретаря ДКБ на тему «Фактор нових викликів і загроз національній, регіональній та міжнародній безпеці і його вплив на формування системи колективної безпеки держав-учасників ДКБ». У широкій дискусії після доповіді була висловлена загальна стурбованість зростаючою загрозою міжнародного тероризму й інших проявів екстремізму для держав ОБСЄ та ДКБ, проявлена зацікавленість до створених у межах ДКБ колективних сил швидкого реагування в Центральній Азії. Показово, що ці виступи відбулися в червні 2001 р., тобто до подій 11 вересня того ж року в Нью-

Йорку та Вашингтоні, й уже тоді структури Договору активно привертала увагу світового співтовариства до гостроти проблеми міжнародного тероризму.

Усе більше елементів проблематики безпеки останнім часом проявлялося та проявляється в діяльності регіонального об'єднання Грузії, України, Азербайджану й Молдови (ГУАМ). Це доводилося враховувати Організації договору про колективну безпеку, оскільки ГУАМ часто виступав із позицій, протилежних лінії Росії та інших держав – членів ОДКБ.

Після подій 11 вересня 2001 р. значного розвитку набула взаємодія в боротьбі з новими викликами й загрозами і в більш широких питаннях безпеки. «Шкала пріоритетів» ГУ(У)АМ визначалася таким чином: урегулювання латентних конфліктів, боротьба із сучасними загрозами безпеки (збройна агресія, насильницьке відторгнення територій, етнічні чистки, тероризм, сепаратизм та організована злочинність) і лише потім – економічна співпраця. Причому проблематика врегулювання конфліктів досить часто подавалася, деякою мірою, з антиросійських позицій. Можна припустити, що зусилля зі створення трансконтинентальних комунікацій мали на меті витіснити Росію з числа транзитних держав і провести транспортні магістралі в обхід її території.

Зазначимо, що з боку ОДКБ досить часто звучала критика в сторону ГУ(У)АМ щодо недостатньої консолідованості об'єднання, а також у зв'язку з різними підходами до тих чи інших питань. Більше того, члени ОДКБ і насамперед Росія, виступали проти розпорошення ресурсів світового співтовариства в боротьбі з терором, контрпродуктивного дублювання структур та проектів. Зокрема, із погляду Росії особливе нерозуміння викликало питання створення за ініціативою і за підтримки США регіонального правоохоронного центру ГУ(У)АМ, оскільки держави – члени цього об'єднання активно беруть участь у роботі Антитерористичного центру СНД, Бюро із координації боротьби з організованою злочинністю та іншими небезпечними видами злочинів і в інших відповідних структурах у межах СНД. Однак, на нашу думку, аналогічні закиди можна зробити й у сторону ОДКБ, коли ми зауважували, що більшість її членів також беруть участь у роботі певних структурних підрозділів Північноатлантичного альянсу, наприклад ПЗМ чи РСАП.

Цікаво зауважити, що аналогічний підхід Російська Федерація проявляла й до того, як держави-члени Організації Чорноморського економічного співробітництва ставилися до виконання доручення, яке містилося в Декларації Стамбульського ювілейного саміту ОЧЕС (червень 2002 р.), про те, щоб Рада міністрів закордонних справ цієї організації розглянула «питання про шляхи й засоби розширення внеску ЧЕС у зміцнення безпеки та стабільності в регіоні» [14]. На думку автора статті, незважаючи на певні претензії з боку Росії, ОЧЕС може покращити рівень сфери безпеки в регіоні через притаманні ОЧЕС сфери діяльності – поглиблення та подальший розвиток економічної, екологічної співпраці, відновлення та зміцнення довіри між державами, особливо учасниками тих чи інших конфліктних ситуацій. Необхідно ширше використовувати заходи так званої «м'якої безпеки» (гуманітарна допомога, сприяння в боротьбі з тероризмом, налагодження діалогу з питань протидії тероризму, незаконному обігу наркотиків, контрабанді зброєю та іншим формам міжнародної злочинності, виявлення соціально-економічних коренів загрозам безпеки держав, сприяння діяльності неурядових організацій у цих областях тощо).

Держави – члени ОДКБ активно підтримали ініціативу Президента Казахстану Н. Назарбаєва, висунуту на 47-й сесії Генеральної Асамблеї ООН, про скликання Наради зі взаємодії і заходів довіри в Азії (НВЗДА) як продовження попередніх зусиль зі створення структури забезпечення безпеки на Азіатському континенті. На Московській сесії РКБ у травні 2002 р. президенти азіатських держав – учасників ДКБ виразили готовність узяти активну участь у першому саміті НВЗДА, який успішно пройшов у Алма-Аті в червні того ж року. Особлива увага на цьому зібранні була прикута до позиції Росії, яку чітко висловив тодішній Президент В. Путін, зазначивши, що «Росія разом із партнерами по Договору про колективну безпеку, Євразійського Економічного Співтовариства та Шанхайській організації співпраці спрямована на здійснення конкретних заходів по розвитку інтеграції на азіатському просторі. Ми послідовно розвиваємо багатосторонню співпрацю у сферах безпеки та боротьби з тероризмом» [4, 7].

Із цією заявою перегукується висловлювання Н. Назарбасва на користь формування «євразійської коаліції проти тероризму» [9]. Важливе значення для продовження цієї роботи мала прийнята в Алма-Аті Декларація про усунення тероризму та сприяння діалогу між цивілізаціями.

Імпульс, даний процесу НВЗДА на Алма-Атинській зустрічі у верхах, безсумнівно, висунув цей процес до числа важливих факторів із забезпечення миру та стабільності, створення нової системи міжнародної безпеки. До речі, у червні 2010 р. відбувся вже третій саміт Наради зі взаємодії і заходів довіри в Азії, у якому взяв участь і Президент України В. Янукович. У цьому році вперше в ході саміту головування в Конференції із взаємодії та заходів довіри в Азії (СІСА) перейшло від засновника – Казахстану – до іншої країни. Туреччина прийняла головування в організації на період із 2010 по 2012 р. На порядку денному саміту – такі питання, як ядерне роззброєння, використання ядерної енергії в мирних цілях, заходи щодо посилення безпеки в Азії тощо [15].

Перетворення Шанхайської організації співпраці в повномасштабну міжнародну організацію, підвищення ваги питань безпеки в її діяльності зробило досить актуальним розвиток узаємодії між ОДКБ та ШОС, до складу якої входять чотири із шести членів ОДКБ. Більше того, на нашу думку, стратегія розвитку ШОС – зближення з Організацією ДКБ із боротьби з тероризмом, екстремізмом, наркотрафіком і створення спільної військово-політичної альтернативи НАТО в Центральній Азії. До речі, аналогічна думка висловлюється й російськими політологами [10, 7].

Справді, ще на Алма-Атинському саміті 1998 р. тоді ще «Шанхайської п'ятірки» зафіксовано домовленість активно розвивати консультації її учасників із питань безпеки, а на аналогічній зустрічі через рік у Бішкеку відзначено важливість ефективної протидії міжнародному тероризму, незаконному обігу наркотиків, контрабанді зброєю, нелегальній міграції та іншим формам транскордонної злочинності, проявам національного сепаратизму й релігійного екстремізму.

На наступному саміті в Душанбе йшлося про розширення практики проведення нарад міністрів оборони, можливості обміну досвідом узаємодії в операціях із підтримки миру, перешкоджання каналів доставки наркотиків, про регулярні зустрічі правоохоронних, прикордонних, митних органів та спецслужб, проведення спільних навчань із боротьби з терористичною діяльністю. Усе це вписувалося і в пріоритети діяльності ОДКБ. Велике значення в плані зближення завдань, які доводилося вирішувати обом організаціям, мало підписання в червні 2001 р. Шанхайської конвенції про боротьбу з тероризмом, сепаратизмом та екстремізмом, участь ОДКБ та ШОС у створенні глобальної системи протидії новим викликам і загрозам при центральній координуючій ролі ООН та її Ради Безпеки. У цьому ж контексті й створення в Ташкенті на основі згаданої конвенції Регіональної антитерористичної структури ШОС, що сприяло налагодженню на регіональному рівні практичної взаємодії двох організацій у боротьбі з тероризмом та екстремізмом.

У ході консультацій Генерального секретаря Ради колективної безпеки держав – учасників ДКБ із керівництвом МЗС КНР у березні 2002 р. у Пекіні китайська сторона наголосила на важливій ролі Договору в запобіганні поширенню терористичних сил у Центральній Азії. Високоповажні китайські дипломати висловилися за запозичення досвіду ДКБ, у т. ч. організаційного, при формуванні основоположних документів та органів Шанхайської організації співпраці. Відзначено хороші перспективи взаємодії між ДКБ і ШОС [2].

Виступаючи на науково-практичній конференції в Москві в грудні 2002 р., представник МЗС КНР заявив, що «ШОС і ДКБ, будучи міжнародними організаціями євразійського регіону, повинні активізувати діалог між собою, посилювати співпрацю та зробити тим самим відповідний внесок у справу сприяння миру та розвитку Євразійського регіону» [5, 62].

Із російської сторони підтримка взаємодії й тісних відносин між ОДКБ і ШОС у справі забезпечення безпеки в Центральній Азії була також висловлена на найвищому рівні. Колишній Президент Росії В. Путін, виступаючи на прес-конференції за результатами сесії РКБ у Душанбе у квітні 2003 р., наголосив на спільності завдань ОДКБ і ШОС та серед основних відзначив боротьбу з тероризмом та наркозагрозою. За його словами, «подібні організації повинні не заважати, а навпаки, – доповнювати одна одну». Водночас він зауважив, що «таких інструментів, як у ОДКБ, в інших організацій регіонального характеру, як ШОС, СНД немає» [3, 59].

Висновки й перспективи подальших досліджень. Огляд діяльності міжнародних регіональних організацій, які функціонують у сфері безпеки, наявна практика їх співпраці та перспективи

взаємодії з ОДКБ свідчать про наявність широких можливостей для спільних дій, хоча й різною мірою – залежно від характеру та складу членів конкретної організації. У кінцевому рахунку, усі ці організації повинні доповнювати зусилля одна одної у сфері безпеки. Оформлення ОДКБ як повноцінної регіональної організації та, головне, те, що вона функціонувала, інколи й досить активно, на вирішальному напрямі міжнародної й регіональної безпеки – протидії новим загрозам і викликам, робить співпрацю взаємно корисною та привабливою як для ОДКБ, так і для її нинішніх і майбутніх партнерів. Безумовно, що вся ця робота повинна проводитись у тісній взаємодії й при координації з органами ООН, із якою у ОДКБ, яка стала спостерігачем при цій універсальній організації, установилися досить активні зв'язки.

Список використаної літератури

1. Бордюжа Н. Современные угрозы приобретают транснациональный характер / Николай Бордюжа // Панорама Содружества. – 2005. – № 1. – С. 3–11.
2. Вопросы взаимодействия с международными организациями и структурами [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://www.dkb.gov.ru/start/index.htm>.
3. Выступление В. Путина на пресс-конференции по итогам сессии СКБ в Душанбе (апрель, 2003 г.) // Дипломатический вестник. – 2003. – № 5. – Май. – С. 59.
4. Выступление В. В. Путина // Дипломатический вестник. – 2002. – № 7. – Июль. – С. 17.
5. Договор о коллективной безопасности – важный фактор обеспечения стабильности и безопасности на пространстве Содружества Независимых Государств // Вестник Совета Федерации. – 2003. – № 2. – С. 62.
6. Евразийская альтернатива НАТО // Деловая пресса. – 2006. – 29 июня. – С. 7.
7. Ежегодный доклад за 2002 год о деятельности ОБСЕ [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://www.osce.org/ru/secretariat/13605>.
8. Ежегодный доклад за 2003 год о деятельности ОБСЕ [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://www.osce.org/ru/secretariat/13585>.
9. Книга, обращенная в будущее [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://www.kazpravda.kz/print.php?lang=rus&chapter=1003030100>.
10. Лузянин С. На пути к «азиатскому НАТО» / С. Лузянин // Независимая газета. – 2003. – 26 мая. – С. 7.
11. Маначинський О.Я. Сучасні воєнно-політичні відносини України із суміжно-прилеглими державами / Маначинський О. Я. – К. : НІСД, 1996. – Вип. 2. – Воєнна безпека. – 91 с.
12. Маначинський О. Я. Україна і воєнно-політична обстановка у світі / О. Я. Маначинський, Є. К. Пронкін // Інформаційно-аналітичний огляд. – 1995. – № 6. – 49 с.
13. Пулин Г. ОДКБ–НАТО : союзники или враги? / Г. Пулин // Военно-промышленный курьер. – 2005. – № 27. – С. 1–7.
14. Стамбульська Декларація [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.bsec-organization.org/documents/declaration/summit/Reports/Istanbul2002.pdf>.
15. Третій саміт Наради зі взаємодії і заходів довіри в Азії, в якому бере участь Президент України Віктор Янукович [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.president.gov.ua/news/17330.html>.
16. Шишков Ю. В. Интеграционные процессы на пороге XXI века. Почему не интегрируются страны СНГ / Шишков Ю. – М. : НП «Третье тысячелетие», 2001. – 478 с.
17. Шишков Ю. В. Реинтеграция постсоветского пространства и опыт Западной Европы / Ю. В. Шишков, В. Р. Евстигнеев – М. : ИМЭМО, 1994. – 265 с.

Статтю подано до редколегії
31.10.2011 р.